
Anna Rondonańska

OBRAZ RELIGIJNOŚCI MIESZKAŃCÓW
PRUS WSCHODNICH W ŚWIETLE „DOKŁADNEGO
NIEMIECKO-POLSKIEGO SŁOWNIKA”
KRZYSZTOFA CELESTYNA MRONGOWIUSZA _____

Wstęp

Na temat mentalności i codzienności ludzi żyjących w dawnych czasach można wiele dowiedzieć się badając nie tylko zabytki materialne, przez nich zestawione, ale również ich język. Jak fotografia czy obraz ukazuje chwilę z życia człowieka i narodu, tak słowo przekazuje jego przekonania i świadomość. Szczególnym rodzajem albumu leksykalnego może być zatem słownik. W nim utrwalone są najważniejsze zabytki języka. W tym sensie Krzysztof Celestyn Mrongowiusz¹ stworzył „album” mieszkańców Prus Wschodnich, w którym każde hasło jest rodzajem prostego zdjęcia. Słowniki niemiecko-polski i polsko-niemiecki jego autorstwa² stanowią, może wbrew pozorom, bogate źródło wiedzy na temat ich kultury, świadomości i życia. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wycinka rzeczywistości dotyczącego wiary i tradycji religijnych dawnych mieszkańców państwa pruskiego, który można odkryć w *Dokładnym niemiecko-polskim słowniku* z 1854 r.³ Źródłem, jak i adresatem, *Słownika* była społeczność zróżnicowana pod względem języka, wiary i tradycji. W XIX w. należeli do niej niemieckojęzyczni protestanci z terenów dawnych Prus Krzyżackich, ewangeliccy Mazurzy posługujący się gwarą mazurską oraz polskojęzyczni katolicycy Warmiacy, włączeni do państwa pruskiego od pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. Ta różnorodność kulturowa i religijna znajduje odbicie również w analizowanym dziele.

---

¹ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, Olsztyn 1988, ss. 45–47.

² *Słownik niemiecko-polski*, Danzig 1823 (wyd. 1.), *Dokładny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1837 (wyd. 2.), *ibidem* 1852–1854 (wyd. 3.) oraz *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*, Königsberg 1835 (wyd.1.), *ibidem* 1839 (wyd.2.), *ibidem* 1854 (wyd.3.).

³ W przytaczanych fragmentach *Słownika* zachowano oryginalną XIX-wieczną pisownię.

Polonistyczna i etnologiczna pasja, głęboka wiara i kaznodziejskie zaangażowanie Mrongowiusza sprawiły, że opracowany przez niego *Słownik* wyróżnia się spośród innych drukowanych w tamtym czasie⁴. Przekonać się o tym można czytając przedmowy do kolejnych wydań. Już w pierwszym zdaniu Mrongowiusz wyraża wdzięczność Bogu za pomoc w ukończeniu tego trudnego dzieła, co wiele mówi o jego religijnym stosunku do swojej pracy. Wilibald Wyszomierski⁵ w przedmowie do trzeciego wydania stwierdza, że „do szczególniejszych zalet słownika należy uwzględnienie tekstu Biblii, prusko-polskiego dialektu oraz licznych dokumentów źródłowych czołowych polskich pisarzy”⁶.

Uwagi ogólne

Słownik zawiera około 50 000 artykułów hasłowych, z czego aż około 4,5% pośrednio lub bezpośrednio odnosi się do kwestii religijnych. Znaleźć wśród nich można niemal wszystkie zagadnienia życia religijnego. Dotyczą one prawd wiary, liturgii, teologii, homiletyki, duchowości, sakramentów, historii Kościoła, Biblii, Kościoła protestanckiego i katolickiego, pobożności ludowej, kościelnych tradycji i wielu innych. Około 1300 haseł to pojęcia *stricte* religijne, ale co ciekawe, Mrongowiusz zamieścił w *Słowniku* prawie 1000 haseł, które w tytule artykułu nie mają nic wspólnego z religią, natomiast odnoszą się do niej w swojej treści. Ich zadaniem jest przedstawienie sposobu użycia danego wyrazu⁷. Często są to cytowane fragmenty Biblii i polskiej literatury (nie tylko religijnej), powszechnie używane zwroty bądź ludowe powiedzenia i przysłowia. Czasami nawiązanie do religii występuje w treści artykułu hasłowego tylko w języku niemieckim lub tylko w polskim, a zdarza się też, że w obu językach. Oto kilka wybranych przykładów:

⁴ Por. B. Nowowiejski, *Przekładowy słownik niemiecko-polski z połowy XIX wieku jako zapis językowej świadomości słownikarza*, w: *Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 8, Szczecin 2009, ss. 83–93.

⁵ Wydawca *Dokładnego niemiecko-polskiego słownika* w 1854 r. (nawiasem mówiąc dokonał tego bez wiedzy i zgody autora).

⁶ Tłumaczenie własne. W oryginale: „(...) die eigenthümlichen Vorzüge des Werkes, wozu namentlich die Berücksichtigung des Bibeltextes und des preußisch-polnischen Dialekts, so wie die zehlfürreichen Originalbeläge aus polnischen Musterschriftstellern gehören”. C. C. Mrongovius *Dokładny Niemiecko-Polski Słownik. Ausführlisches Deutsch-Polnisches Wörterbuch*, Königsberg in Pr. 1854, s. VIII.

⁷ Niektóre przykłady zastosowania danego hasła bywają zaskakujące, np. przy wyjaśnianiu wyrazu *Grau* (szary) Mrongowiusz podaje zwrot: „Biskupi z osiwiłemi włosami”; dla hasła *Stück* (sztuka, kawał, część): „ein – [Stück] vom Priester”, który tłumaczy jako „Coś na kształt księdza”.

1. Treści artykułów odnoszące się do religii tylko w języku niemieckim

Hasło *Vormund* (opiekun) ilustruje niemieckie przysłowie „der liebe Gott ist der Dummen – [Vormund]”, dosłownie „dobry Bóg jest opiekunem głupich”. W wersji polskiej nie ma ono akcentu religijnego: „głupi, głupi, a co rok nową wioskę kupi, cf [porównaj] głupi miewa czasem więcej szczęścia niż mądry”. Podobnie przy hasle *Welt* (świat) przeczytać można w języku niemieckim: „er hat auf der Gottes Welt nichts zu thun” czyli: „on nie ma nic do robienia na bożym świecie”, ale Mrongowiusz pominął w tłumaczeniu określenie „boży” i podał: „wcale a wcale nic na świecie nie ma do czynienia”.

2. Treści artykułów odnoszące się do religii tylko w języku polskim

Ilustrując użycie wyrazu *Sperling* (wróbel) Mrongowiusz cytuje cztery przysłowia – jedno w języku niemieckim⁸ i trzy w polskim, a wśród nich takie: „lepsze jedno chwałabogu, niż dwoje dalibóg”⁹; użycie wyrazu *Erschüttert* (wstrząśniony, zatrząśniony, zachwiany) wyjaśnić ma zdanie: „Religia wzmocni wstrząśnione zasady cywilizacji”; słowo *Nase* (nos) znajduje zastosowanie w zdaniu „utrę mu nosa” (podane również w wersji niemieckiej), natomiast nawiązanie do religii występuje tylko w polskim powiedzeniu „nauczę ja cię gwizdać po kościele”¹⁰.

3. Treści artykułów odnoszące się do religii w obu językach

Słowo *Schooß* (łono) znajduje ten sam przykład zastosowania: „In den – [Schooß] der Kirche zurückkehren wrócić się oder powrócić na łono kościoła”. Podobnie do hasła *Baum* (drzewo) podaje Mrongowiusz powiedzenia, które odnoszą się do religii w obu wersjach językowych: „der liebe Gott läßt keinen Baum in den Himmel wachsen” czyli „Pan Bog nie dopuści żadnemu drzewu w niebo wrość” i to samo znaczenie mają jeszcze dwa podane przy tym hasle powiedzenia: „Gott bemüthiget den Stolzen”, a po polsku: „Bog się pysznym sprzećwicia; cf. nie dał Pan Bog świni rogów”.

⁸ „Besser ein Sperling in der Hand, als eine Taube auf dem Dache” czyli „lepszy wróbel w garści, niż gołąb na dachu”. Mrongowiusz nie podaje tego tłumaczenia w języku polskim, a wyjaśnia je innymi polskimi przysłowiami. Wnioskować z tego można, iż w pierwszej połowie XIX w. nie było ono jeszcze używane lub nie było mu znane.

⁹ Przysłowie to pojawia się również w treści artykułu hasła *Haben* (mieć), chociaż nieco inaczej pisane: „lepsze jedno chwała Bogu niż dwoje da-li Bóg”.

¹⁰ Powiedzenie to zacytowane jest również przy hasle *Mores* (obyczaj).

Elementy protestanckie

W dziele Mrongowiusza obecne są podstawowe zasady teologiczne protestantyzmu, a więc: *sola Scriptura* (tylko Pismo), *sola fide* (tylko wiara), *sola gratia* (tylko łaska), *solus Christus* (tylko Chrystus) i *soli Deo gloria* (tylko Bogu chwała)¹¹. Pierwsza zasada (*sola Scriptura*) została najpełniej uwzględniona. Mrongowiusz obficie czerpał z Biblii, jednak próba podania dokładnej liczby przytoczonych perykop napotyka na duże trudności. Wynika to z braku ujednoczenia i konsekwencji w cytowaniu, ponieważ nie stosował on cudzysłowu i nie zawsze podawał źródło. W ponad 260 przypadkach zaznaczył pochodzenie tekstu słowem „biblisch” bądź jego skrótem „bibl.,” co w języku niemieckim oznacza „biblijny”. W *Słowniku* znaleźć można też ponad 200 sigłów, wskazujących dokładne wersety Starego i Nowego Testamentu. Zdarza się jednak często, że Mrongowiusz przytaczał perykopy bez jakiegokolwiek odnośnika i rozpoznanie ich pochodzenia wymaga dobrej znajomości dziewiętnastowiecznych katolickich i protestanckich wydań Pisma Świętego. Łatwiej domyślić się biblijnego źródła, jeśli sugeruje to nawiązująca do religii treść, np. „des Menschen Zorn thut nicht was vor Gott recht ist; gniew męża niesprawuje sprawiedliwości Bożej”¹². Jest to werset z Listu św. Jakuba (1, 20), w wersji niemieckiej zaczerpnięty z Biblii Lutera z 1545 r.¹³, a w wersji polskiej z Biblii Wujka. Trudniej rozpoznać źródło, jeśli treść fragmentu nie nawiązuje do religii, jak np.: „już siekiera do korzenia drzew przyłożona jest”¹⁴ – werset z Ewangelii św. Mateusza (3,10); „wracajcie się synowie ludzcy”¹⁵ – Psalm 90,3 czy określenie „znosić słabych”¹⁶, które zostało zaczerpnięte z Listu św. Pawła do Rzymian (15,1): „A my, którzy jesteśmy mocni [w wierze], powinniśmy znosić słabości tych, którzy są słabi, a nie szukać tylko tego, co dla nas dogodne”.

Cytowane perykopy zawierają różnorodne treści. Są wśród nich zarówno teksty o przesłaniu teologicznym i moralnym, jak też zwroty bądź pojęcia neutralne treściowo, a charakterystyczne tylko dla Biblii¹⁷. Mrongowiusz w kilkunastu miejscach porównuje wersje tłumaczeń z różnych wydań Pisma Święte-

¹¹ Por. M. Hintz, *Główne rysy duchowości ewangelickiej – nurt luterński*, Przegląd Religioznawczy, 2012, nr 2 (244), s. 149n.

¹² Zorn (gniew).

¹³ Używana była aż do końca XIX w.

¹⁴ Wurzel (korzeń).

¹⁵ Wiederkehren (wrócić się).

¹⁶ Schwach (słaby, mdły, wątły).

¹⁷ Np. „Offenbarlich * nur bibl. jawny, oczywisty”. Określenie „nur bibl.” oznacza „tylko biblijne”. Gwiazdka, zgodnie z podanym wyjaśnieniem użytych skrótów oznacza, że zwrot ten jest podejrany, przestarzały lub niezany.

go. Oprócz Biblii ewangelickiej, co oczywiste, wspomina także o bibliach: Wujka, gdańskiej, czeskiej, łużyckiej, polskiej, katolickiej oraz o tzw. biblii halskiej¹⁸. Rozpoznanie i dokładne zbadanie wszystkich zagadnień biblijnych jest zadaniem na osobne opracowanie, ze względu na bogaty materiał źródłowy oraz wspomnianą trudność.

W *Słowniku* obecne są również, choć w mniejszym stopniu, hasła i artykuły dotyczące pozostałych czterech zasad protestantyzmu. *Sola fide* oznacza przekonanie, że człowiek nie może osiągnąć zbawienia dzięki swoim dobrym uczynom, a jedynie przez akt wiary w Chrystusa i zbawienie przez Niego dokonane. Obecność tego zagadnienia widać m.in. w zacytowanym fragmencie Pisma Świętego: „mocą Bożą strzeżonym być przez wiarę ku zbawieniu”¹⁹. Analiza *Słownika* pokazuje, jak ważny dla protestantyzmu jest ten temat, skoro wyraz „wiara” występuje w blisko 70 hasłach, a wśród nich takie charakterystyczne określenia jak: „wiara samozbawienna”²⁰ czy definicja reformacji, jako „oczyszczenie wyznania wiary od błędów”²¹. Na marginesie – ciekawe jest też wyjaśnienie hasła „racjonalizm, tj. uzasadnienie wiary przez rozum”²².

Sola gratia to zasada mówiąca, że zbawienie przychodzi tylko z łaski Boga jako „niezasłużony dar”, a nie jako nagroda za jakiegokolwiek zasługi grzesznika. W *Słowniku* znalazła ona również miejsce. Dla hasła *Verdienst* (zasługa) Mrongowisz podaje następujące przykłady zastosowania: „Ohne Verdienst gerecht werden” czyli „usprawiedliwionym być darmo z łaski Bożej krom zasługi i godności” oraz „aus Gnaden und nicht aus Verdienst” czyli „z łaski, nie z uczynków”. Z tym tematem związane jest też zagadnienie predestynacji, również obecne w *Słowniku*²³. Poza tym słowo „łaska” występuje w około 20 miejscach.

Dwie ostatnie zasady (*solus Christus* i *solī Deo gloria*) podkreślają teocentryzm w teologii. Ich konsekwencją jest odrzucenie katolickiej nauki o wstawiennictwie Maryi, świętych i aniołów (a co za tym idzie wszelkich form ich kultu), a także sukcesji apostoelskiej i pozycji papieża oraz roli kapłanów jako pośredników (brak indywidualnej spowiedzi). Zasady te mają swoje miejsce w *Słowniku* w sposób pośredni. Brak artykułów hasłowych, które by o nich mówiły wprost, ale o teocentryzmie może świadczyć np. stosunkowo duża częstotliwość występowania słowa „Bóg” „Bogu” i „boży” (ponad 350 razy) oraz imienia

¹⁸ XVIII-wieczna, polskojęzyczna wersja protestanckiej Biblii, wydana w Halle (środkowe Niemcy, wówczas Prusy).

¹⁹ Seligkeit (zbawienie, chwała, zbawienność, błogosławieństwo).

²⁰ Glaube (wiara).

²¹ Reformation (reformacja).

²² Rationalismus (racjonalizm).

²³ Gnadenwahl (predestynacja, przeznaczenie przedwieczne, przejrzenie Boskie do zbawienia, wybranie z łaski, przeznaczenie do zbawienia, wybór z łaski, przeznaczenie z łaski Bożej, poprzednicze wybranie).

Jezus Chrystus (prawie 30 razy), a także pojęć „zbawienie”, „odkupienie”, „Boża chwała”, „Boża cześć”. W *Słowniku* występują liczne przykłady wspomnianych wcześniej katolickich pojęć teologicznych, ale zazwyczaj przedstawiane bez negatywnych konotacji. Na przykład hasło *Bilderdienst* wyjaśnione jest w sposób neutralny – po niemiecku jako „liturgiczna cześć obrazów różnych świętych”²⁴, a po polsku: „cześć obrazów, obrazochwalstwo, obrazomódlstwo”. Co więcej, przy hasle *Trösterin* (pocieszycielka) Mrongowiusz cytuje fragment modlitwy „do matki Boskiej: pocieszycielko utrapionych módl się za nami”, co jest niezwykle, biorąc pod uwagę, że *Słownik* przeznaczony był głównie dla protestantów.

W *Słowniku* odzwierciedlenie znalazły również inne charakterystyczne dla protestantyzmu zagadnienia. Z obszaru duchowości ewangelickiej można wymienić zwłaszcza takie kwestie jak: pobożność (słowo występuje w ok. 30 miejscach), krzyż i męka Chrystusa (ponad 20 haseł), modlitwa (występuje w około 30 miejscach, w tym również fragmenty modlitw), postawa zawierzenia Bogu (w ponad 30 miejscach), krytyka bigoterii (około 40 haseł). W dziedzinie duszpasterstwa duże znaczenie ma kaznodziejstwo. *Słownik* zawiera ponad 60 haseł dotyczących tego tematu. Wśród nich wyrazy dla określenia głoszenia kazania, rodzajów kaznodziei (np. górniczy, nadworny, pokątny, polowy, nieszporny i tygodniowy), rodzajów kazań (w zależności od pory dnia, roku liturgicznego czy okazji) oraz wskazówki i porady dotyczące sposobu głoszenia kazania, zaczerpnięte m.in. z dzieł Samuela Dambrowskiego²⁵ oraz Stanisława Potockiego²⁶, np. „kiedy kaznodzieja pisać kazanie zamyśla, niechaj stanie na miejscu słuchacza”²⁷, „co się tycze stylu (kazalni) – Nadętość, słowa okazałe, wyrazy wyszukane powinny być z niej starownie wygnanemi”²⁸, „wielki tajnik (kaznodziei) polega na dotknięciu serca tak iżby każdy mógł mniemać, że kaznodzieja do niego osobiście mówi”²⁹, „ach pięknaż to w kaznodziei cnota, kiedy słuchacze swoje do znajomości Bożej ma”³⁰. Dwa razy pojawia się też przysłowie: „[Lepsze] krótkie kazanie a długie kielbasy”³¹. Występuje również zagadnienie katechezy (w kil-

²⁴ Tłumaczenie własne. W oryginale: „die gottesdienstliche Verehrung der Bilder der verschiedenen Heiligen“.

²⁵ Znany także jako: Dambrovius, Dąbrowski, Dąmbrowski, Dombrowski, ur. w 1577 r. w Pogorzeli, zm. w 1625 r. w Wilnie, polski duchowny ewangelicki, pisarz religijny.

²⁶ Ur. w 1755 w Lublinie, zm. w 1821 r. w Wilanowie, polski polityk, generał, poseł na Sejmie Czteroletnim, działacz oświatowy, wolnomularz, prezes Rady Stanu i Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, prezes Senatu Królestwa Polskiego, głośny mówca i krytyk literacki, publicysta, historyk kultury, pamiętnikarz, poeta, dramatopisarz i tłumacz.

²⁷ Versetzen (słowo to ma wiele znaczeń).

²⁸ Entfernen (oddalić, uchylić, odesłać).

²⁹ Geheimniß (sekret, tajemnica, tajnik).

³⁰ Anhalten zu etwas (nakłaniać do czego).

³¹ Predigt (kazanie) oraz Wurst (kielbasa).

kunastu hasłach). Między innymi można poznać jej ówczesną metodykę, gdyż katechizować znaczy „przez pytania i odpowiedzi uczyć”³². Charakterystyczne są proporcje w przedstawieniu sakramentów: chrzest opisany został w ponad 30 hasłach, Eucharystia (jeśli chodzi o protestanckie widzenie tego sakramentu) w ledwie 10 hasłach (np. „święta wieczerza Pańska”, „Boży stół”, „najświętszy sakrament ołtarza”, „Pańska sprawa”, „kommunia”, „stół Pański”, „najświętsze tajemnice”, „stół sakramentalny”, „agapa”, „stół miłości”, „uczta miłości”). Pozostałe sakramenty też występują, o czym będzie mowa dalej, ale w rozumieniu katolickim.

Na protestanckie wyznanie adresatów *Słownika* wskazują też typowe dla niego pojęcia, m.in.: ustawa kościelna³³, agenda³⁴, Dzień Pokuty i Modlitwy³⁵, wprowadzone przez Lutra nabożeństwo domowe³⁶ i modlitwa stołowa³⁷, konfirmacja³⁸, pastor³⁹, pastorowa⁴⁰, zbór⁴¹ i wiele innych. Na temat samej reformacji można przeczytać następującą pochwałę: „lepszy dopiero nasz byt (stan, dola) stał się przez reformację, skorzystaliśmy przez reformacją”⁴². Natomiast pietyzm⁴³, pobożnościowy nurt w luteranizmie XVII i XVIII w., otrzymał wyjaśnienie o wydźwięku pejoratywnym, jako nabożnisiostwo i świętoszeństwo.

Elementy katolickie

Mrongowiusz umieścił w *Słowniku* wiele haseł dotyczących zwyczajów i dogmatów katolickich. Prawdopodobnie z trzech powodów. Po pierwsze, na terenie państwa pruskiego od czasu pierwszego rozbioru Polski mieszkali również katolicy. Po drugie, Mazurów, chociaż byli protestantami, cechował bardziej otwarty stosunek do Kościoła katolickiego niż pozostałych mieszkańców dawnych Prus Książęcych. Po trzecie, sam Mrongowiusz był osobą tolerancyjną, a nawet życzliwą wobec katolicyzmu. Ewa Czerniakowska stwierdza, że „rów-

³² Katechisieren (katechizować).

³³ Kirchenordnung (ustawa kościelna, rytuał, obrządek kościelny, liturgia).

³⁴ Agende, die Vorschrift des öffentlichen Gottesdienstes und der Amtsverrichtung (ajenda, książka zawierająca w sobie przepisy publicznego nabożeństwa, forma porządku usługi świętej).

³⁵ Bettag (dzień modlitwy, dzień pokutny).

³⁶ Hausandacht (nabożeństwo domowe).

³⁷ Tischgebet (modlitwa stołowa).

³⁸ Confirmation (konfirmacja, uroczysty akt kościelny, którym młodzież okazawszy znajomość nauki religijnej po raz pierwszy, do komunii przypuszczoną a odtąd w całkowitem uczestnictwie zboru ewangelickiego potwierdzoną zostaje).

³⁹ Pastor (także ksiądz ewangelicki).

⁴⁰ Pastorin.

⁴¹ Gemeinde (także: gmina, gromada, zgromadzenie).

⁴² Gewinnen (zyskać).

⁴³ Pietismus (także nabożnisiostwo), Pietist (pietysta, nabożniś, świętoszek).

niez w słownikach wielokrotnie daje dowód swojej tolerancji⁴⁴ i cytuje Władysława Pniewskiego: „Religijność jego i pobożność dziecięca nigdy nie wyradza się w bigotyzm lub, broń Boże, fanatyzm, zupełnie mu obcy – jest od samej młodości tolerantem i z innowiercami, także duchownymi, w przykładowej umie żyć zgodzie. Jest w pełnym tego słowa człowiekiem i Polakiem”⁴⁵.

Obfitość zagadnień typowo katolickich naprawdę zaskakuje. W odniesieniu do teologii dogmatycznej znaleźć można hasła z zakresu sakramentologii, eschatologii, angelologii, mariologii i eklezjologii. Występują pojęcia dotyczące wszystkich sakramentów. Oprócz wspomnianego wcześniej chrztu, znajdują się hasła o Eucharystii, m.in. „ofiara mszalna” – w znaczeniu ofiary Chrystusa, zwrot „przeistoczenie w wieczerzy pańskiej”⁴⁶ oraz wyjaśnienie pojęcia „Messe, msza (w rzymskim kościele) działanie, w którym kapłan sam spożywa Komunię na pamiątkę śmierci Chrystusa lub ku zasłudze innych”⁴⁷, a nawet „święto Bożego Ciała”⁴⁸. Obecny jest sakrament pokuty i pojednania m.in. w hasłach takich jak: „rozgrzeszenie”, „spowiedź”, „absolucja”, „odpuszczenie” oraz „rodzaj spowiedzi w rzymskim kościele, spowiedź zauszną uszną, douszną”⁴⁹. O sakramencie bierzmowania mówią hasła: „bierzmować”, „bierzmowanie” oraz „krzyżmo”. W treści dwóch haseł pojawia się nawiązanie do sakramentu namaszczenia chorych: „święty wiatyk dać konającemu, niby przysposobić lub przygotować do podróży, na drogę do wieczności”⁵⁰ oraz „wiatyk eig. als [właściwie jako] Sakrament”⁵¹. Obecny jest też sakrament małżeństwa (np. słowa mówiące o jego nierozzerwalności: „co Bóg złączył, człowiek niechaj nie rozłącza”⁵²) oraz kapłaństwa (np. „ordynować, święcić, wyświęcać [na księdza]”⁵³, „na boże usługi święcony, wyświęcać na księdza”⁵⁴). W obszarze eschatologii znajdują się takie zagadnienia jak czyściec (m.in. „oczyścić się, uniewinnić, np. przeszedł przez czyściec, wyszedł jak święty”⁵⁵) oraz modlitwa za zmarłych (m.in. „msza żałobna, msza za dusze zmarłe, rekwiem, np. Czy Pan będziesz na rekwiem Kościuszki u XX. Pijarów?”⁵⁶).

⁴⁴ E. Czerniakowska, *Słowniki Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, Pomerania, 1985, nr 9, s. 24.

⁴⁵ *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. Księga pamiątkowa*, pod red. W. Pniewskiego, Gdańsk 1933; za: ibidem, s. 25.

⁴⁶ Verwandlung (przemienienie, przeobrażenie).

⁴⁷ Tłumaczenie własne. W oryginale: „Messe (in der roemischen Kirche) die Handlung, da der Priester zum Andenken des Todes Christi od. zur Verdienstlichkeit für andere das Abendmahl selbst genießt”.

⁴⁸ Frohnleichnam (Boże Ciało), Frohnleichnamfest (święto Bożego Ciała), Frohnleichnamstag (dzień Bożego Ciała *Bożocielski).

⁴⁹ Ohrenbeichte.

⁵⁰ Berichten (oznajmić, donosić, donieść).

⁵¹ Reisegeld (pieniądze na drogę).

⁵² Zusammenfügen (spajać, zjednoczyć).

⁵³ Ordinieren (rozkazywać).

⁵⁴ Weißen (święcić, święcony, wylany).

⁵⁵ Weiß (biały).

⁵⁶ Seelamt (msza żałobna).

Przykładem dla mariologii mogą być wymienione święta maryjne, miejsca kultu, modlitwy, przedmioty, takie jak: różaniec, gromnica, obrazy. Występują hasła dotyczące angelologii, np. pojęcie „anioł stróż” („anioł stróż jest świadom obcowania twego”⁵⁷). Liczne hasła należą do dziedziny eklezjologii, m.in. kwestie takie jak duchowieństwo, prymat papieża, podział administracyjny Kościoła katolickiego, historia Kościoła oraz święci (np. hasła: *Allerheiligen* – dzień lub święto Wszystkich Świętych oraz *Heiligenschein* – promienie otaczające głowę świętego [na obrazkach], relikwie, kanonizacja).

Słownik zawiera też określenia z zakresu katolickiej liturgii. Mrongowiusz uwzględnił nazwy wielu przedmiotów i miejsc liturgicznych, m.in.: monstrancja, tabernakulum, trybularz, kropidło, woda święcona, mszał i wiele innych. Obecne są też hasła związane z typowo katolickimi tradycjami, takimi jak pielgrzymki, odpusty i zwyczaje w kościelnym roku liturgicznym.

Na uwagę zasługuje szerokie uwzględnienie życia zakonnego (w prawie 100 hasłach). Oprócz pojęć ogólnych, dotyczących zakonnych miejsc, zwyczajów i przedmiotów, występują też nazwy poszczególnych zgromadzeń: templariusze, bernardyni, karmelici, cystersi, celestyni, dominikanie, franciszkanie, jezuici, maltańczycy, norbertanie, Krzyżacy, kameduli, augustianie.

W tej obfitości haseł jest też siedem artykułów, których treść zawiera uwagi krytyczne wobec katolicyzmu. Warto przytoczyć je wszystkie: „Katolicyzm ze swą wyniosłością i okazałością obrzędów wywołał niewiarę i ściągnął gorzkie jej oddziaływanie”⁵⁸ (z *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, Wilno 1834); „powszechnie Jezuitów obwiniano o zbyteczne usiłowanie około nabycia dóbr doczesnych”⁵⁹ (z „Gazety Warszawskiej” [„Warschauer Zeitung”]); „w grubych wiekach wygórowanej potęgi Duchowieństwa”⁶⁰ (Stanisław Potocki); „kawalerowie Maltańscy nadto daleko się posunęli, stanowiąc się razem oskarżycielami i sędziami W. Mistrza”⁶¹ („Gazeta Warszawska”); „nieugruntowane zarzuty, któremi zbyt niemoże gorliwość źle uwiadomionych duchownych siebie samych kazi”⁶² (Stanisław Potocki); „po niejednego zakątach klasztoru ci błogosławią a ci klną autora”⁶³ (Krasicki, Tom I) oraz „papież za wiele sobie pozwoił”⁶⁴ („Gazeta Warszawska”). Znalazł się też jeden przykład pozytywny: „żebracy z ulic pozbie-

⁵⁷ Wandel (postępowanie obyczaje).

⁵⁸ Unglaube (bezwiarstwo, niedowiarstwo, niewiara).

⁵⁹ Habsucht (chęć zysku, chciwość, łakomstwo).

⁶⁰ Barbarisch (barbarzyński, gruby, okrutny, straszny).

⁶¹ Zu (za, zbyt).

⁶² Uebel (zły, źle).

⁶³ Kloster (klasztor).

⁶⁴ Gehen (iść).

rani i osadzeni w klasztorze XX Augustyanów znajdują tam przyzwoite swych potrzeb opatrzenie⁶⁵ („Gazeta Warszawska”).

W *Słowniku* Mrongowiusza da się też wyróżnić grupę haseł o treści religijnej, którą można przyporządkować do obu wyznań. Są to ogólne pojęcia dotyczące religii, wspólnych obyczajów kościelnych i liturgicznych (szczególnie roku liturgicznego), duchowości chrześcijańskiej oraz teologii moralnej. Zwłaszcza ta ostatnia dziedzina zasługuje na dokładne opracowanie ze względu na obfity zbiór pojęć z jej obszaru: przykazania Boże (około 10 haseł), sumienie (ponad 20 haseł), grzech (około 90 haseł), cnota (ponad 15 haseł), pokusa (6 haseł).

Religijność ludowa

Do wspomnianej wcześniej grupy tysiąca haseł, które nie dotyczą spraw religijnych bezpośrednio, można zaliczyć niektóre nazwy własne – głównie roślin, ale też chorób, minerałów, zjawisk przyrody. W *Słowniku* jest ich ponad 40. Są one wynikiem słowotwórczej działalności i świadectwem religijności mieszkańców Prus, ponieważ odwołują się do rzeczywistości wiary. Tadeusz Oracki pisał o Mrongowiuszu: „Jako uczonec doceniał on w pełni znaczenie kultury ludowej. «*Między wieśniakami* – pisał – znajdują się częstokroć osoby dziwnie piękną znajomością o roślinach mające i [znające] dawne nazwiska prawdziwie polskie do wyrażenia jakiej dostrzeżonej własności zdadne». Uważał zatem, że polskich nazw botanicznych trzeba szukać u «polskich wieśniaków»⁶⁶. I rzeczywiście, większość z nich religijne odniesienie posiada właśnie w języku polskim. Są to m.in. takie hasła jak: „Panny Maryi kropidło”⁶⁷, „Matki Bożej len”⁶⁸, „Matki Bożej fiołki”⁶⁹, „świętego Jana kwiat”⁷⁰, „Boże drzewko”⁷¹, „świętej Trójcy ziele”⁷², „św. Piotra ziele”⁷³. Dla chorób to nazwy: „choroba świętego Walentego”⁷⁴ i „św. Antoniego niemoc”⁷⁵. Jest też – „Matki Bożej lód”⁷⁶.

⁶⁵ Verpflegung (opatrwanie, pielęgnowanie).

⁶⁶ T. Oracki, *Rozmówiłbym kamień... Z dziejów literatury ludowej oraz piśmiennictwa regionalnego Warmii i Mazur w XIX i XX wieku*, Warszawa 1976, s. 149.

⁶⁷ Erdeichel (łac. spiraea filipendula).

⁶⁸ Flachsakraut (łac. linaria vulgaris).

⁶⁹ Marienglocken – brak nazwy łac.

⁷⁰ Ochsenauge (łac. chrysanthemum leucanthemum).

⁷¹ Stabwurz (łac. abrotanum).

⁷² Dreifaltigkeitsblume (łac. viola tricolor, flos trinitatis).

⁷³ Teufelsabbifß (łac. scabiosa succisa).

⁷⁴ Schwer (ciężki [...]) kaduk, wielka choroba, *padaczka, choroba świętego Walentego, epilepsya).

⁷⁵ Rothlauf (Św. Antoniego niemoc, piekielny ogień, róża 2) czerwotka).

⁷⁶ Fraueneis (łac. glacies Marie, matki Bożej lód, selenit, szkło ziemne).

Mrongowiusz uwzględnia w *Słowniku* także różne odmiany polszczyzny: dialektyzmy polsko-pruskie – „Pr-Poln.” lub „Preuß-Poln.”, kaszubizmy – „Kaschub.”, słownictwo mazurskie – „masur.” i inne. Nie omieszczał też wyrazić żalu, że „nabożeństwo Polskie na wielu miejscach w Prusiech zniesiono, *poszło w poniewierkę”⁷⁷. Uwaga ta dotyczy oczywiście Mazurów, którzy, mimo że byli protestantami i obywatelami państwa pruskiego, to nadal posługiwali się językiem polskim, pomimo iż w XIX w. zostali poddani germanizacji. Przykładem poruszenia w *Słowniku* zjawiska specyficznej religijności Mazurów, znanych z zabo- bonności⁷⁸, może być też przytoczenie fragmentu ludowego uroku (zaklęcia), w który wpleciono treści religijne: „był też do święty Job, miał dziewięć robaków, od 9 do 8mego, [...], od pierwszego do żadnego”⁷⁹.

W *Słowniku* jest też około 100 haseł, w których artykułach przytoczone zostały powiedzenia, przysłowia i zwroty o treści religijnej. To język codzienny mieszkańców Prus Wschodnich, świadczący również o ich wierze. Niektóre zwroty przetrwały do dziś, np.: „daj Boże”⁸⁰, „dzięki Bogu!”⁸¹ lub „broń Boże”⁸². Podobnie zachowały się niektóre przysłowia, np.: „kiedy trwoga to do Boga”⁸³, „gość w dom, Bóg w dom”⁸⁴ lub „kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje”⁸⁵. Ciekawie jest poznać powiedzenia i przysłowia, które już zanikły. Są wśród nich naprawdę dowcipne, np. „do św. Ducha niezdejmuj kozucha, a po św. Duchu chodź w kozuchu”⁸⁶ lub „uczeni nasmażyli sobie mózgi, pożał się Boże wysilonej ich pracy”⁸⁷. Zdarza się, że kontekst użycia danego powiedzenia nie jest obecnie już tak oczywisty, np.: „dar to Boży, co kto położy”⁸⁸, „nie dał Pan Bóg świni rogów”⁸⁹ lub „pół psa pół kozy niedowiarek Boży”⁹⁰. Inne powiedzenia z czasem zmieniły swój sens, np. zwrot „Panu Bogu oddaję”⁹¹ w dialektyzmie polsko-pruskim stosowany był przy pożegnaniu (synonimy: bądź zdrów, bywaj zdrów, żegnam).

⁷⁷ Eingehen (wejść).

⁷⁸ Por.: F. Skowronnek, *Zabobony na Mazurach*, w: *Mazury tradycja i codzienność*, pod red. R. Traby, Olsztyn 2002, ss. 100–103; F. S. Oldenberg, *Przyczynki do poznania Mazur*, Warszawa 2000, ss. 84–92.

⁷⁹ Dla hasła „Hiob Job”.

⁸⁰ Wollen (chcieć), Geben (dawać), Glücklich (szczęśliwy).

⁸¹ Dank (dzięki), Lossein (pozbyć się).

⁸² Bewahren (strzedz, pilnować, zachować, ocalić), Gott (Bóg), Todesfall (przypadek śmierci), Verhüten (zapowiedz), Vorsein (być przed czym, być dalej).

⁸³ Noth (bieda, nędza), Beten (modlić się).

⁸⁴ Gast (gość).

⁸⁵ Morgenstunde (godzina poranna).

⁸⁶ Schafpelz (kozuch).

⁸⁷ Schade (szkoda).

⁸⁸ Gott (Bóg).

⁸⁹ Baum (drzewo).

⁹⁰ Mantel (płaszcz).

⁹¹ Adieu! (Bądź zdrów).

„Co u Boga dzień”⁹² oznaczało „codziennie”. Wśród przysłów są też takie, które mówią coś o dawnych stosunkach międzyludzkich, np. „cierpieć a milczeć podział zakonnika”⁹³ – w odniesieniu do wyznania katolickiego oraz w przypadku wyznania protestanckiego: „urząd i żonę razem dostać”⁹⁴ co Mrongowiusz tłumaczy: „wykierować się na (duchowny) urząd za pomocą żony”.

Na koniec warto też wspomnieć, że Mrongowiusz korzystał nie tylko z tekstów biblijnych i języka potocznego, ale czerpał również z literatury polskiej. Do cytowanych autorów należą m.in. tak znani pisarze jak: Adam Mickiewicz, Ignacy Krasicki, Franciszek Bohomolec, Jan Kochanowski, Julian Ursyn Niemcewicz i Samuel Bogumił Linde oraz dzisiaj już nieco zapomniani: Samuel Dambrowski⁹⁵, Stanisław Okrzyc Orzechowski⁹⁶, Jan Paweł Woronicz⁹⁷, Piotr Kochanowski⁹⁸ czy Jan Borejko Chodźko⁹⁹. Wśród przytaczanych przez Mrongowiusza dzieł tych autorów są też liczne fragmenty odnoszące się do spraw religijnych. Oto kilka przykładów dla wybranych haseł: „Stan, w jakim nas Opatrzność Boska postawiła”¹⁰⁰ („z książki ludowej Pan Jan ze Świsłoczy” Jana Borejko Chodźko), „ufnością w Bogu myśl troskliwą wzmagaj”¹⁰¹ (o Chodkiewiczu z *Wojny Chocimskiej* Ignacego Krasickiego), „od czynienia dobrych uczynków niema nas nic odebrać”¹⁰² (z dzieła Samuela Dambrowskiego, brak tytułu), „przyszła kuma widma stara, wypędź księdza, wypędź klechę; twoja wiara, sen i mara. Kuma w biedzie ma pociechę, a ty masz kochanka dary, przyszłam zrobić możne czary etc”¹⁰³ (z ballady Mickiewicza *Ucieczka*, o której Mrongowiusz w *Słowniku* napisał, że jest „godna podziwu”).

Zakończenie

Wiele już napisano na temat polsko-niemieckich i niemiecko-polskich słowników Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. Przeanalizowano je pod ką-

⁹² Alle (wszyscy, wszystkie).

⁹³ Pflicht (powinność, obowiązek), Sache (rzecz, sprawa, podział).

⁹⁴ Quarre (rzecz skrzypiąca, terkotka, kobieta markotna).

⁹⁵ Patrz przyp. 25.

⁹⁶ Ur. w 1513 r. w Przemyślu, zm. 1566, ksiądz katolicki, kanonik przemyski, historyk, autor pism politycznych i religijnych okresu renesansu, ideolog złotej wolności szlacheckiej i ruchu obrony praw szlacheckich.

⁹⁷ Ur. w 1757 w Tajkurach lub Brodowie pod Ostrogiem, zm. w 1829 r. w Wiedniu, kaznodzieja, jezuita do 1772, poeta, mówca, radca stanu Księstwa Warszawskiego, biskup diecezjalny krakowski (1816–1829), arcybiskup metropolita warszawski i prymas Królestwa Polskiego (1828–1829).

⁹⁸ Ur. w 1566 r. w Sycynie, zm. w 1620 r. w Krakowie, polski poeta, tłumacz, sekretarz królewski od 1602 kawaler maltański.

⁹⁹ Ur. w 1777 r. w Krzywiczach, zm. w 1851 r. w Mińsku, polski powieściopisarz, dramaturg, poeta i prawnik.

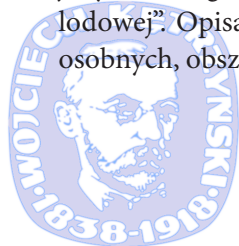
¹⁰⁰ Setzen (posadzić, postawić).

¹⁰¹ Schwermuth (ciężkość umysłu, melancholia).

¹⁰² Abhalten (z daleka trzymać).

¹⁰³ Wahrsagerin (wróżka, wieszczka).

tem dziejów kolejnych wydań, wiedzy leksykalnej autora, jego patriotyzmu i znajomości polskiej literatury, a także zainteresowań etnologicznych¹⁰⁴. Dotychczas jednak nie powstało opracowanie dotyczące treści religijnych zawartych w słownikach. Jest to poważny brak, biorąc pod uwagę, że materiał dotyczący tego zagadnienia jest obfity i różnorodny. Wszak sam Mrongowiusz był kaznodzieją i pastorem, osobą głęboko religijną. *Słownik* jest zatem świadectwem teologicznej wiedzy i wiary Autora, ale również religijnych przekonań i tradycji mieszkańców Prus Wschodnich. Szczególnie warte pogłębionej analizy, co zasugerowano wcześniej, są takie kwestie jak wykorzystanie tekstów biblijnych, wyjątkowo otwarty i życzliwy stosunek Mrongowiusza wobec katolicyzmu, jego pogląd na religijność i duchowość czy żywotność i widoczna obecność religii w świadomości społecznej w XIX w. Ograniczona objętość artykułu pozwoliła jedynie na ogólne przedstawienie źródła, na pokazanie tylko „wierzchołka góry lodowej”. Opisany materiał badawczy może stanowić bogate źródło dla wielu osobnych, obszernych opracowań w dziedzinie teologii i religiologii.

INSTYTUT PÓŁNOCNY IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

¹⁰⁴ Publikacje E. Czerniakowskiej: op. cit. oraz: K. C. Mrongowiusz o swoich słownikach (w świetle korespondencji i ogłoszeń prasowych), *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego, Prace Językoznawcze*, 1986, nr 12, ss. 27–32; *Warszawa w słownikach K. C. Mrongowiusza*, *Język Polski*, LXVI, 1986, z. 5, ss. 371–374; *Skąd się wzięła lotewka 'gryka' w słownikach K. C. Mrongowiusza i w niektórych innych słownikach*, *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze*, 1987, nr 13, ss. 23–28; *Kaszubskie nazwy miesięcy w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, *Slavia Occidentalis*, 1987, t. 44, ss. 13–18; *Pomorskie nazwy geograficzne w słownikach K. C. Mrongowiusza*, *Rocznik Gdański*, 1988, t. 48, z. 2, ss. 235–241; *Kaszubski wjąg 'wierzba', 'wiaz' w słownikach K. C. Mrongowiusza*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze*, 1989, nr 15; *Kaszubskie nazwy wierzby w słownikach K. C. Mrongowiusza (kruszewina, trzeszlina 'Salix fragilis')*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Polska, Prace Językoznawcze*, 1992, nr 16, ss. 109–111; *Literatura polska w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, *Rocznik Gdański*, 1996, R. 56, z. 1; *Związki K. C. Mrongowiusza z Warszawą*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, Gdańsk 1997. Publikacje B. Nowowiejskiego, op. cit. oraz: *Źródła niemiecko-polskich słowników Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, *Prace Filologiczne* LI (2006), ss. 247–260; *Cytaty z Mickiewicza u Mrongowiusza*, *Białostockie Archiwum Językowe*, 11 (2011), ss. 125–145; *Słownik Mrongowiusza – między Lindem a Słownikiem wileńskim*, *Prace Filologiczne* 64 (2013), ss. 225–243; *Świat nazw własnych w niemiecko-polskim słowniku Mrongowiusza*, *Cz. I. Toponimia*, *Białostockie Archiwum Językowe*, nr 12 (2012), ss. 165–182; „*Pan Tadeusz*” jako źródło niemiecko-polskich słowników Mrongowiusza, w: *Cum reverentia, gratia, amicitia...*, *Księga jubileuszowa dedykowana prof. Bogdanowi Walczakowi*, pod red. J. Migdała i A. Piotrowskiej, Poznań 2013, ss. 499–512 oraz monografia pt. *Niemiecko-polski słownik Mrongowiusza. Źródło do historii polskiej leksyki i leksykografii*, Białystok 2011.